

URBANISTIČKI I GRAĐEVINSKI RAZVOJ STAROGA GRADA U PROŠLOSTI*

Niko Duboković Nadalini
Vinko Ružević

Naselje Staroga Grada je ilirsko, pa se danas u nauci i ime grčke naseobine na ovom mjestu pripisuje Ilirima. Ime mjesta je prije dolaska Grka moglo vjerojatno glasiti Far ili slično. Međutim o prethistorijskom staništu nije ništa poznato i zato se o njegovim urbanim ostacima¹⁾ ne može govoriti.

Tako povijest arhitekture Staroga Grada počinje s doseljavanjem kolonista s grčkog otoka Parosa — iz cikladskog arhipelaga — koji su, izgleda, ilirskoj podlozi imena osvojenog naselja dali grčku formu i svoj grad nazvali Pharos. Bilo je to 385. godine prije n. e.

U Dominikanskoj arheološkoj zbirci u Starome Gradu, koja je od Centra za zaštitu kulturne baštine upotpunjena i kategorizirana²⁾, čuva se veoma rani pisani spomenik (II stoljeće stare ere), koji potječe iz Pharosa, a govori o polisu Pharos, pa je značajan kao jedan od prvih urbanih spomenika nastalih na jugoslavenskom tlu.

Perimetar ove grčke naseobine je poznat jer ga možemo pratiti po tragu obzide. Stranice gradskih zidina obuhvaćale su u pravcu istok-zapad oko 130, a u pravcu sjever-jug oko 100 m. Površina obzidanog prostora iznosila je oko 13.000 m². Tlocrt geodeta Šimuna Ilijića nalazi se u literaturi³⁾.

* Ovo je skraćeni prikaz — koji se može znatno proširiti, što će trebati i uraditi jednog dana — napravljen kao radna podloga za izradu urbanističkog plana mjesta.

¹⁾ Mladen Nikolanci, Otok Faros prije dolaska Parana, Hvarski zbornik, sv. 1/1973.

²⁾ Centar za zaštitu kulturne baštine, Arheološka zbirka Dominikanskog samostana Stari Grad — inventar (letak).

³⁾ Niko Duboković Nadalini, O fazama razvitka kulture na Hvaru, publikacija Histojskog arhiva br. 14/1965.

Sačuvani fragmenti grčkih zidina su dvojake vrste. Jedan je dio ostao in situ u do danas sačuvanim malim segmentima. Drugi pak kameni blokovi, uvijek u dužini od preko 100 cm, dobili su tokom vjekova drugu improviziranu namjenu pa ih nalazimo u podnožju današnjeg zvonika župske crkve ili u temeljima nekih kuća koje stoje neposredno izvan grčkog perimetra⁴⁾.

Ostao je u jednoj cjelini sačuvan segment sredine sjevernog grčkog zida koji se vidi u kući Danka Tadića Gramotorova. Megalitski slojevi tvorili su unutrašnju fasadu obzide, dok je vanjski megalitski plašt uništen, što se vidi u konobi Marice ud. Zani-nović. Drugi fragment gradskog zida stoji također in situ u jugo-istočnom uglu nekadašnje gradske obzide, do ceste za Hvar, iza crkve Sv. Marije, ali je malen i u zadnje vrijeme jako slabo vidljiv. Međutim, u neposrednoj blizini ovog mjesta, blizu jugoistočnog ugla, prema istoku, dobro se vidi u vrtu točno iza crkve Sv. Ivana više metara temelja ovog istog gradskog zida.

Naš zadatak nije da govorimo o političkom uređenju grada, nego o urbanističkom aspektu kolonizacije i onom katastarskom, u širem smislu. Zato ćemo samo kazati da su Grci, nakon svoje instalacije, polako — vjerojatno prema potrebama — kolonizirali polje što se iza starigradske uvale prostire prema istoku, prema Vrboskoj i prema Jelsi, i da su tako osigurali snabdijevanje grada⁵⁾ na prostoru koji će u rimsko doba postati ager publicus sa do danas izvanredno sačuvanom centurijacijom⁶⁾.

Gradsku akropolu historičari traže i ne nalaze je jer nisu grad ispitali urbanističkim kriterijem. Mi je možda vidimo na položaju gdje je 1482. započeta gradnja dominikanskog samostana Sv. Petra. Taj položaj je u antici, prije erozije uvjetovane neminovnim uništenjem šuma oko grada te građevinskih radova, morao biti viši. Pozicija nekako odgovara jer nadvisuje grad, a stoji izvan jugozapadnog ugla opisane gradske obzide⁷⁾.

Prostor grčkog naselja unutar grčkih zidina, toliko puta u povijesti poharan, ostao je kroz vjekove do danas pretežno neiz-

⁴⁾ Niko Duboković Nadalini, Vodič Hvara, izd. Turistički savez Hvara, str. 35.

⁵⁾ Ravnica je, uz vino, ulje, povrće i voće, sposobna proizvoditi i žitarice.

⁶⁾ Niko Duboković Nadalini, Centurijacija hvarskog agera, Bilten Historijskog arhiva br. 1/1959. Niko Duboković Nadalini, Ager Pharensis, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII—LXIV, 1961/62.

⁷⁾ Vrlo je vjerojatno da je položaj o kojem govorimo bio zapravo u centru starog Pharosa — što bi onda pogotovu opravdavalo iznesenu hipotezu akropole — ako se površina grada i njegovo obzide učetverostruči (nova hipoteza B. Gabričevića u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII, 1966, str. 159 koja ima uvjerljivu spekulativnu osnovu, ali ju je potrebno i arheološkim putem dokazati).

Svakako, rimsko rušenje nije bilo tako radikalno kako povijest kaže, ali je došlo ono neretvansko i vjerojatno još po koji napad u toku povijesti, ne računajući paljenje naselja za vrijeme bune (1514) i dviju turskih pohara (1539, 1571). Inače, primjer Sv. Donata nam lijepo ilustrira način upotrebe građevnog materijala ostavljenog od starijih civilizacija.

građen, osim u svojoj istočnoj trećini. To stanje je shvatljivo, jer su ljudi s tog prostora stoljećima crpili građevinski materijal.

Na prostoru grčkog grada ostale su te se i danas vide velike količine krhotina kamena i cigle, a na manjem očišćenom prostoru su vrtovi. Tu, u vrtu već spomenutog Tadića stoji zdenac koji zovu grčkim bunarom.

Rimljani su osvojili grad 219. prije n. e., izvršili »trostruku simbiozu«, ilirsko — grčko — rimsku, gradu nisu dali status koji bi bio na razini municipiuma, kako nauka kaže, ali je grad svakako imao svoju upravu i predstavništvo⁸⁾. Ovaj problem nije utjecao na biološki razvoj, pa tako ni na arhitekturu grada, već je, vjerujemo, više formalno-pravne prirode, u duhu simbolizma rimskog prava. Zato je shvatljivo da je rimsko naselje nakon krize doživjelo prosperitet. Ovu spoznaju stječemo kroz činjenicu da su Rimljani osigurali otoku osam stoljeća mira, što je kao pojam enormno. Akademik prof. Grga Novak kaže da ovo razdoblje nema povijesti, jer podaci o zbivanjima nedostaju. Ali ovaj manjak samo učvršćuje netom izrečenu tvrdnju, jer tamo gdje nema povijesti nema zapaženih potresa, dok su veliki događaji uvijek ispunjeni perturbacijama.

Na taj način, da bismo došli do pouzdanijih podataka o rimskom razdoblju na Hvaru i u glavnom mjestu otoka, koje se tada latinski nazivalo Pharia (od konca trećeg st. prije n. e.), ostaju nam samo arhitektonski spomenici. Gledajući stanje s tog aspekta, prema brojnim ostacima do danas sačuvanim⁹⁾, vidimo da je čitav otok, od Sućurja do Hvara, kao i njegovi trabanti¹⁰⁾ (Sv. Klement ili Veli otok u Paklenom arhipelagu, pa Šćedro) bio posut pretežno velikim rimskim majurima, očevidno naprednim, s udobnim kućama (našli smo na dva mjesta i centralno grijanje). Ove kuće nam po građi pokazuju svoj stoljetni kontinuitet, što bjelodano znače naslage cigle ili slojevi mozaika na podovima te debele žbuka, koje smo našli u starigradskom, vrbovačkom i jelšanskom polju¹¹⁾.

Bez mira ovakav se prosperitet ne bi bio mogao ostvariti ni u centru, a pogotovu ne na perifernim položajima, kao što su Šćedro, Sv. Klement, Sućuraj, Zavala.

⁸⁾ Natpis u Dominikanskom samostanu (v. točka 5 inventara): Rimljani Pharosu vraćaju ustav.

⁹⁾ Villae rusticae pred Starim Gradom, položaji u ageru zvani npr. Stagnjica, Carevac, Mirje, Moče, Zahum, Podhum, pa majur grčkog vlasnika Komona, sina Filoksenidova kod Dola; u jelšanskom polju Jabučine, u Jelsi Kutac, sv. Rok (centralno grijanje), sv. Luka, Sućuraj, Zavala (Mirke), kraška dolinica Priloge, etc. Nazivi: Mirke, Mirje, Moče dolaze od mirine, zida, ruine, slično kao što na Brusju renesansni ljetnikovac Moncirovo nosi ime po riječi maceria.

¹⁰⁾ Na sv. Klementu Soline, na Šćedru Rake — i svugdje po otoku leže krhotine rimske cigle.

¹¹⁾ V. Dominikansku arheološku zbirku u Starom Gradu te zbirku Centra u ruini crkve Sv. Marka u Hvaru.

Da nije bilo opisanih uvjeta, ne bi bilo došlo do savršene katastarske podjele na hvarskom polju ni do produženja rimske centurijacije iz glavnog u supsidijarna polja sa glavnom osi istok-zapad (*decumanus maximus*) i onom sjever-jug (*cardo maximus*) u glavnom polju, dakle apscisom i ordinatom na kojima su Rimljani nevjerojatno precizno vršili parcelaciju, da bi onda zemlju kolonizirali odnosno kolonizaciju korigirali ili nadopunili. A ono što očarava svakoga koji ima afiniteta za klasiku jest konstatacija da dvije osi, ravne kao lineali, i danas služe za komunikaciju Stari Grad—Vrboska, odnosno Vrbanj, kao što i brojni sekundarni dekumani ili *cardi* (*cardines*) služe kao poljski putovi, jedni i drugi paralelni svojim bazalnim osima. Mi, dakle, tu hodamo putovima starim preko dvije hiljade godina.

U tome nije za arhitekta relevantno da li je ovaj ager pripadao Saloni, što se u nauci diskutira, već je važno da je fizički bio na području Staroga Grada.

Rimski grad, možda upravo zato jer je imao ladanjski karakter, a stanovnici osjećaj apsolutne sigurnosti (koju povijest zove *pax romana*), nije se vratio u okvire grčkih ili nekih novih zidina (bez obzira da li su grčke zidine od Rimljana srušene, što valja uzeti s rezervom). Rimske kuće izvan zidina i oko njih u samome centru, dakle i one gradske, bile su uvijek u znaku ladanja, u stilu vangradskog stanovanja, najčešće s izravnim prilazom moru. Tako se u Srednjoj ulici današnjeg Staroga Grada nalaze jedan do drugoga dva rimska mozaika kao kućni podovi. Mozaici su pokriveni modernim pločnikom pa valja upitati gdje je točan položaj¹²). Drugi mozaik, ispod crkve Sv. Roka, s natpisom iz renesanse postavljenim na stepenicama što vode u crkvu govori o termama. Oba lokaliteta su oko 65 m udaljena od sjeverozapadnog ugla grčkog gradskog zida i oba su, naravno, tada stajala na morskoj obali.

Pred župskom crkvom stoji na postamentu rimski Eros, vjerojatno fragment sarkofaga. No važnije od ovoga jest da svugdje u gradu ima zakopanih i još uvijek neznanih građevina, kao što je npr. objekt otkriven 1965. godine u kući Jurice Vrankovića u Srednjoj ulici broj 16. Očekujemo da će takvih otkrića biti i u budućnosti.

Ovi nalazi ukazuju na dužnost opreza pri eventualnom kopanju, jer je kulturni sloj naslagan na ovom drevnom mjestu star dva i po milenija, a možda i više. Ovo klasično tlo valja poštivati i kao počivališta mrtvih.

Nakon ovoga urbanističkog aspekta možemo kazati da je linija Srednje ulice bila rimska granica mora.

Prema tome grčko naselje je stajalo na laganoj brini udaljenoj tada oko 80 metara od morske obale (sadašnja Ulica predaka),

¹²) U Starom Gradu Sekcija za zaštitu spomenika: advokat Vinko Ružević, dipl. ing. Ivo Politeo, Antun Botteri.

a novije se rimsko naselje razvilo oko ovog grčkog, dok se je linija današnje morske obale za još daljnjih 60 metara isturila u more prema sjeveru. Spomenuti rimski mozaici u kućama — i drugi još neotkriveni — nastali su na onda praznom prostoru na obali. Tako možemo kazati da se je rimski grad iz grčke jezgre razvijao lepezasto prema istoku, sjeveru i zapadu, dok prema jugu nije.

Akropola je, kako rekosmo, vjerojatno stajala nešto južnije na jugozapadnoj strani grada. Ostaci su na ovom mjestu uništeni, po svoj prilici u toku masivnih gradnja koncem XV st. i prilikom fortifikacije samostana u XVI st. kada su podignute ugaone kule. Zato je — uzgred rečeno — iluzorno tražiti vestigia, što ih 1525. spominje Vincenco Priboević¹³⁾ (od kojih uostalom neke i krivo vidi), jer su ih izgradnja i intenzivna poljoprivreda mnogo uništile.

Drugo mjesto kulta, možda rimsko, je današnja crkva Sv. Ivana i njena okolina, locirana točno unutar jugoistočnog ugla grčkih zidina. Sam smještaj govori da je tu bila antička starina, a don Frane Bulić¹⁴⁾ nam je ostavio zapis o starokršćanskoj crkvi na mjestu današnje, pa se ove dvije činjenice poklapaju. Današnja crkva Sv. Ivana ima elemenata romanike, ali je svakako predromanična po vremenu kad je nastala, jer njen postanak kao kršćanske crkve valja nekako spojiti s aktivnošću solinsko-splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina (650. i dalje), ne gledajući njenu današnju gotičku fasadu nastalu, naravno, mnogo kasnije.

I zaista, godine 1957. otkrivena je na par koraka udaljenosti od Sv. Ivana (i od naše službe odmah zatrpana, da se zaštiti od opasnosti) krstionica za uronjavanje, uz konstataciju arheologa (prof. Mladen Nikolanci, današnji direktor našeg Centra) da je u pitanju VII stoljeće. Ovo zaista senzacionalno otkriće povezuje se s vremenom nadbiskupa Ivana. Tako dobivamo vrijeme postanka crkve Sv. Ivana, koja je ranije bila daleko skromnija negoli je danas, ali flankirana geminatom (drugom crkvom) srušenom 1861. da bi se sagradila današnja kuća Jelušić¹⁵⁾. Dosljedno tome zaključujemo da je ovdje bilo mjesto kulta u antici a kasnije i sjedište prvog hvarskog kršćanskog arhiepiskopa, dakle vrhovne crkvene vlasti na otoku u ranom srednjem vijeku. Arhiepiskop je 1135. g. u tome sjedištu zamijenio prvi biskup hvarski, a on je tu ostao do prelaza u grad Hvar, možda 1249.¹⁶⁾

¹³⁾ Vincentius Priboevus: De origine successibusque Slavorum 1532.

¹⁴⁾ Borio se za čuvanje svih hvarskih istaknutih spomenika poznatih u njegovo doba, pa je tako bio odlučno i protiv rušenja Kneževe palače u Hvaru.

¹⁵⁾ Niko Duboković Nadalini, Popis spomenika otoka Hvara, publ. Historijskog arhiva br. 7, 1958, p. 68.

¹⁶⁾ Niko Duboković Nadalini, Prilog rješenju pitanja postanka hvarske komune, Prilozi povijesti Hvara I, publ. Historijskog arhiva 9, 1959.

Iz ovih okolnosti proizlazi da je Stari Grad od svoga početka, uza sve degradacije što ih je donijelo vrijeme invazija, pa dolazak izbjeglica iz Salone i inače insulti s kontinenta i konačno naseljenje naših predaka, uvijek ostao otopno središte. To središte je u ranom srednjem vijeku moralo biti skromno, što rjeđito pokazuje i opisani objekt a i činjenica da ga car Konstantin Porfirogenet par stoljeća kasnije još uvijek ne bilježi na Hvaru. Svedjedno je kontinuitet prisutan, pa se opaža i u daljnjem razvoju. Ovdje nam današnji Sv. Ivan služi kao dokaz da je uz starohrvatskog natpopa (arhiprezbitra) tu morao postojati i rodovski, kasnije i feudalni, župan (šef civilne uprave), jer po starohrvatskom pravu — kako nas uči Barada — ova dva funkcionera su stolovala na jednom mjestu. Naravno, rani srednji vijek ne poznaje ekskluzivnog sjedišta kneza (nalazimo ga i u Pitvama 1206), ali je svakako Stari Grad zbog prisutnog crkvenog glavara bio njegovo glavno sjedište. To stanje je ostalo dok komuna u Hvaru nije preuzela vlast na otoku, uklonila župansku vlast (1278) i biskupa uspjela preseliti u Hvar.

Kad se ovo zna, postaje jasno da je položaj oko Sv. Marije, koja danas po uništenoj crkvi blizanici nosi ime Sv. Ivana, predstavlja prvorazredni arheološki lokalitet koji traži poštovanje i skladnu okolinu. Prostor treba čim prije ogradom zaštititi, istaknuti dio grobova koji su danas oko crkve zatrpani, otkriti starokršćansku krstionicu i otkupiti kuću Jelušić i pretvoriti je u muzej. Ali svakako bez odlaganja valja ukloniti ono što je na tom prostoru apsolutno nedopustivo, u prvom redu i čim prije zgradu bivše električne centrale¹⁷⁾.

Naselje ranog srednjeg vijeka, a i ono kasnije, razvilo se sjeverno od opasanog grčkog, ali također i uz obalu na istočnoj strani grada, gdje se od prastarih vremena nalazila geološka infleksija i tvorila naravnu zaklonjenu luku koja se održala do najnovijeg vremena. Ovo se naselje također razvilo i uz zapadni perimetralni zid Pharosa, tj. u današnjem Vagnju gdje kuće na poseban način odišu starinom a ipak imaju gradski karakter. Te su kuće uglavnom iz XV/XVI st., jer onih prastarih skromnih, često građenih u suho, naravno više nema. Patina je krasna, ali respekt prema starini nikakav¹⁸⁾.

¹⁷⁾ Prostor je do 1861. bio skladan. Današnja crkva imala je uza se drugu, tzv. geminatu, koju je srušio kanonik Matej Plančić da bi sebi sagradio kuću. Crtež dviju crkava je objavljen uz str. 2 Biltena Historijskog arhiva br. I, 1959. *Ecclesia geminata* = crkva blizanica. Gradilo se tako radi siromaštva da se dvije crkve spoje, obično kod velikog oltara, i tako dobije veći »operativni« prostor.

¹⁸⁾ Interesantno je odsustvo svakog ukusa u naših ljudi. Na ovom položaju ima zidova — falsifikata, čiji je beton u zadnje vrijeme obložen pločicama, a to je više negoli užasno, dok su na otvorima nemogući »moderni« giteri.

Prema tome očito je da Stari Grad i nakon gubitka svih atributa »vrhovništva« nije izgubio svoj gradski kontinuitet zahvaljujući svojim geografskim i topografskim prednostima koje su bile i ostale jedinstvene. Zato je mjesto, iako demografski osiromašeno, uvijek zadržalo svoju pomorsko-trgovačku funkcionalnost, naravno u mjeri u kojoj su to prilike dopuštale. Sve se to odrazilo i u arhitekturi vremena.

Ispred sjevernog perimetra Pharosa, naime ispred idealne linije tog perimetra — koja je inače ucrtana na priloženoj karti — ima veoma starih zgrada na čitavom prostoru i prema moru. Zgrade su iz XV/XVI st. ali se tu i tamo među njima nalazi po koja nešto starija. Nezavisno od ovih starijih, orijentacija glavnine ovih kuća, koje imaju glavni ulaz u Srednjoj ulici, bila je prema moru i dodirivala ga sa sjevera svojim dvorištima. Kao primjer za gradnje XV/XVI st. neka služe kuće Vranković i Pavlović. Njihova su se sjeverno položena dvorišta mogla prema moru zatvoriti vratima koja su stajala u slijepoj ulici radi sigurnije obrane od neželjenog došljaka (gusara), koji se u takvoj situaciji morao naći između dvije ili tri vatre. O onim starijima bit će još govora. A sad pređimo na drugo pitanje.

Kad je otok, iz kompliciranih razloga vanjske politike, dobio 1135. biskupa, sa sjedištem u Starom Gradu, u mjestu se izgradila nova skromna katedrala. Nova se crkva gradila izvan antičkog perimetra (jer se u njegovom okviru nije više živjelo) u blizini luke, jer je razvoj grada dobrim dijelom bio orijentiran prirodnoj uvali koja je služila i kao mjesna luka. To je razlog da crkva Sv. Stjepana, poput luke, stoji ispred sjeverozapadnog ugla starog Pharosa. U vizitaciji Valeriusa 1579. nalazimo zapis da je crkva zapuštena, lišena »ornamenata«, bez krova, a u istom bijednom stanju da su i do nje smještene biskupske zgrade (»aedes episcopales«).

Ovo stanje pokazuje još uvijek vidnu posljedicu davno doživjele krize kada je Stari Grad, nestankom župana, proširenjem vlasti grada Hvara nad čitavim otokom (1278) i prelaskom biskupa u Hvar (možda 1249) bio razvlašten i degradiran. Ovu tešku traumu Valerius je nehotice registrirao opisujući stanje katedrale tri stoljeća kasnije. Međutim, to nije bilo sve, jer osim ova tri stoljeća što su prohujala nakon odlaska biskupa trebalo je čekati još sto godina nakon Valeriusa da bi se nekadašnji politički i crkveni centar počeo oporavljati i podizati. I zaista, nakon četiri puna stoljeća učmalosti Stari Grad je laganim tempom nešto prije XVII st. započeo svoj novi uspon u ascendentnoj krivulji koja onda do kraja XIX st. nije više padala.

Početak novog uspona spajamo s odlukom o gradnji nove župske crkve na mjestu male zapuštene katedrale oko koje se zatim izgradio trg, do danas sačuvan u izvornom obliku, dimenzijama i gabaritu. Ovo doba koindicira sa sve intenzivnijim jačanjem brodarstva, naravno male kabotaže, ali kojoj Stari Grad

ima zahvaliti svoj demokratski jednakomjerni razvoj i novi svježiji duh. Luka dobija sve više na važnosti, osobito koncem XVII stoljeća nakon povlačenja Turaka iz Makarskog primorja. Grad se orijentira na luku koja postaje središte gradskog života. U to se doba razvija i predio zvan Otočac, naime istočna strana stare luke. Ovaj nam ductus dokazuje gradnje u predjelu luke, one na trgu Škoru, pa kuće Vranković i Carić graciozno vezane mostom s malo južnije smještenim Škorom, mnoge druge renesansne i recentnije, male ali mnogobrojne, s prekrasnim sularima, luminarima — koji su karakteristični za naša mjesta, za Stari Grad, ali i dirljivi znak skromnosti i istodobno nekih viših potreba, mostovi što povezuju kuće, pa prozori gotičke i renesansne obrade koji često ovim skromnim kućama podavaju neku suzdržanu otmjenost.

Tako konstatiramo da je gradsko tkivo Staroga Grada, veoma interesantno i privlačno, izraslo na skokove, s dugotrajnim ose-kama i životnim plimama, pa sistematičan pregled arhitekture ne bi bez pojedinačnog nabiranja bio moguć. Moramo se zato ograničiti na to da na temelju prikaza osnovne baze razvoja ukratko opišemo tipične forme i njihovu uzročnost i da ukažemo na neke anahronizme u okviru tih formi. Apeliramo na senzibilnost arhitekta kojem je ova bilješka namijenjena da i on, kada bude ovdje pročitao koji su momenti utjecali na proces rasta grada, intuirao sve ono što nesistematičnost tog razvoja laiku skriva. Pri tome valja imati pred očima ono što smo o grčkim i rimskim ostacima kazali, očiti kuće gotično-renesansne i one kasnije, dok nam iz ranog srednjeg vijeka, osim mjesta kulta, ne ostaje ništa ili skoro ništa.

Vraćajući se još jednom na odnos grada i mora, valja podvući da je stara luka, naime ona Pharosa, do nedavna stajala sievero-istočno od grčkog grada, jer je u prvom redu konfiguracija terena bila takva: dug morski usjek (Kabal), naselje na brini pri dnu luke, a u dnu uvale, južno iza brine, uz neizbježivu močvaru¹⁹⁾, dva ili tri, s morske zapadne strane zaštićena, morska jezika. Močvara je ostala po strani sievernije soredna da primi varijacije vodostaja — uslijed plime i još više ščige, a morski jezici, nominalo okruženi kućama, zvani istočni i zapadni Škor (škver), tvorili su luku. Prema tome je linija gdje se more dijelilo od kopna išla u to doba od infleksije južno od močvare, naime od luke sa mjesta Ploča (položaj se i danas tako zove), bokom ispred nekadašnjeg Pharosa, u segmentu luka koji je paralelan sa Srednjoj ulicom — koja sve što je nakon Pharosa dozidano dijeli po

¹⁹⁾ Duboke luke kojima svršavaju polja imale su do nedavno močvaru u svom dnu. Jelsa je presušena oko 1850, Vrboška malo kasnije, grad Hvar u XIV/XV st. gdje je današnja »pjaca« (stavljam u navodnike, jer to nije pjaca nego polje između dvije aglomeracije, a u prošlosti se zvao pjacom samo prostor ispred lože).

prilici u dva dijela — pa dalje Ulicom predaka na Tvrđalj, gdje je također stajala prvobitno močvara u plitkoj uvali.

Luku smo već opisali pa ćemo još samo kazati da se tamo ukrcao Petar Hektorović kad je odlazio na svoje opjevano putovanje, a ne na Tvrđalju.

Treba još reći da je istočni Škor, za razliku od zapadnog smještenog u uvali koja je stajala pred gradom na kontinuiranom močvarnom tlu koje još jasno pokazuje svoje karakteristike, ležao na vodenom jezičcu kojem danas nema traga, iako je bio pred malo više od jednog stoljeća na moru, na sjeverozapadnoj strani zemljanog spruda koji je nekako luku zatvarao s istoka, a taj se sprud zvao Otočac, upravo radi toga što je bio neka vrst otoka, u svakom slučaju uzvisina okružena vodom. Ovaj se sprud postepeno, zahvaljujući nanosima mora ili kiše, eroziji polja koja su danas obzidana ali nekad nisu bila, spojio sa zapadnim dijelom grada, pa se tako izbrisala konfiguracija i izgubljen je naziv Otočac. Naselje, jednom posebno izdvojeno, postepeno je postalo sastavni dio istočnog dijela grada i zove se, tko zna zašto (možda zbog udaljenosti od grada, a i zbog zime, bure) — Siberija. Istočni Škor je tako zasut novogradnjama i danas ga je teško zamisliti kao dio luke. Konfiguracija mu je, međutim, sačuvana.

Ovo postaje očito kada se zna da je šumica Vrba bila do pred konac prošlog stoljeća more i bara, da i danas ima kanal za primanje visoke vode²⁰), a da još uvijek za visoke vode more dolazi do pred samu župsku crkvu. Isto se tako npr. pred kućom dra Ruževića, na rubu nekadašnjeg Otočca (danas Siberije), znaju za veoma visoke vode dva jezika plime — s jedne i s druge strane — sastati i sljubiti, pa sve to ne samo objašnjava stari naziv Otočac nego nam daje i sliku Otočca²¹) u doba kada ga nanosi još nisu bili spojili s gradom.

Dok je proces osvajanja mora od kopna išao u luci polako (do duboko u XIX st.), Tvrđalj se nasipao i prije Petra Hektorovića. Ulica Vladimira Nazora, koja flankira Tvrđalj, nije bila izgrađena u XVI st., jer su najstarije kuće u toj ulici barokne²²). Tu su bili vrtovi s obzidom, identično kao oni u Hvaru na pjaci u XV stoljeću a u Jelsi još u XIX, ili je tuda išla linija istočnog ruba mora tadašnje uvale Tvrđalj. Zapadna strana Tvrđalja — naselje Njiva kao i obala — očevodne su tvorevine XIX stoljeća.

²⁰) Oko šumice je prilikom presušenja sagrađen kanal koji je primao vodu za plime, pa se ipak za šćige voda podigne na današnju asfaltiranu poljanu zvanu Ploča, nekada luku, i ide dalje do crkve s jedne strane i do Siberije (Otočca) s druge.

²¹) Ovog je momenta ugrožen nekontroliranim gradnjama, pa se ovom elaboratu prilaže najnovije upozorenje građevinskoj službi i napominje da izrađa urbanističkog plana, zamašnog posla, logički i moralno obavezuje na čuvanje starog gradskog lika.

²²) Npr. magazin sa grbom Gazzari.

Ali XVI stoljeće je doba konstantne i latentne turske prijetnje naših krajevima, jer su Turci gospodarili primorjem od oko 1470. do oko 1670, pa je ova opasnost znatno utjecala na arhitektonski izgled mjesta, posebno na Tvrđalju, a i na način gradnje stanovitog tipa kuća.

U Starom Gradu je ta opasnost nametnula fortifikaciju samostana dominikanaca a malo kasnije i Tvrđalja kao idealno smještenih obrambenih točaka. Tu se, za razliku od Vrboske i Jelse²³⁾, zadatak fortifikacije protiv Turaka riješio naoko manje demokratski, jer su ga nominalno obavili dominikanci i Petar Hektorović, ali u stvari radilo se o učvršćenju najpovoljnijih gradskih mjesta i u saradnji sa stanovnicima koji su u tome dali svoj doprinos. Zato se može kazati da Tvrđalj nije sagrađen samo, kako je pjesnik kazao, »ad suum et amicorum usum«, nego i ad usum populi, što nam dokazuje i obrana utvrde 1571. g. od samih mještana, dok se gospodar nalazio na putu u Trogir. Ovdje to ističemo po prvi put, jer historičari nisu zapazili činjenicu da je pjesnik, za razliku od oligarha u Hvaru, ostao (iako su ta vremena već bila prošla) rodovski šef. Gradnja Tvrđalja je dovela do sanacije velikog dijela uvale i do njenog presušivanja jer on nije mogao služiti kao zaštićena luka. Tvrđalj je bio tvrđava, a ispred nje nužno brisani prostor. I samostan je na sličan način zamišljen kao zajednički obrambeni objekt.

Ako sada arhitekt, šeući se od Sv. Jerolima uz more prema gradu, pomno pogleda reljef i sileutu naselja, vidjet će da su ove naše postavke pravilne, jer oba objekta, fortificirana radi obrane od Turaka, samostan i Tvrđalj, imaju dominantan položaj u odnosu na luku i na pučinu.

A glede pojedinačnih mjera zaštite pojedinih kuća upozoravamo na puškarnice kojih ima svugdje, a bilo ih je više, i jako slikovitih, ali ljudi sve što je dravno s nekim posebnim uživanjem uništavaju²⁴⁾, pa su tako i brojne slikovite puškarnice nestale (Vrbanj, Vrboska).

Sva naša primorska mjesta što su rodila pomorce doživjela su ekonomski procvat koji je kulminirao u XIX st.²⁵⁾. Ali za razliku od drugih otočnih mjesta, u Starom Gradu je bio sloj pomoraca daleko širi, jer je tradicija bila duža. Mala kabotaža razvila se već u XVII st., a velika već koncem XVIII, što je jako

²³⁾ U ovim dvama mjestima crkve je fortificirao sam narod, bez pomoći države, komune ili patricija.

²⁴⁾ Npr. u Vrboskoj.

²⁵⁾ Navigacija je stvorila naša primorska mjesta, sloj obrtnika, zanatlija, pomoraca i maloposjednika. Sve istaknute otočne obitelji od XV/XVI st., od kada to možemo slijediti, su pomorske, od legendarnog Ivanica pa dalje. Narodni preporod u XIX st. izvršili su pomorci. Naravno, brodarstvo nije moglo obuhvatiti široki sloj pučanstva, kao što je to bio preporod poljodjelstva i vinogradarstva koncem XIX st., ali se blagostanje brodarka odrazilo u svakom našem selu.

utjecalo na strukturu pučanstva. Na taj je način arhitektonski razvoj mjesta bio dugotrajniji i daleko impozantniji negoli u ostalim našim naseljima. Za razliku od npr. Jelse, čiji je broderski sloj relativno skučen (tonaža koncentrirana na velike brodske objekte, iako jako visoka, ali je aktivnost kratkotrajnija), Stari Grad je imao mnogo brodarka vlasnika brodova i mnogo stručnjaka i profesionalnih mornara i kapetana, bez vlastitih brodova, koji su svi obogaćivali mjesto. Brodarstvo se kombiniralo sa radanjem zanata, koji već u XVII st. počinju davati karakter mjestu, pa se uz tradicionalne brodograditelje, tesare i kamenare, kojih je bilo uvijek, polako javljaju fini zanati, kao cipelarski, krojački, slastičarski (još se ta tradicija osjeća), zlatarski, urarski i drugi, tako da je grad postao pojam za čitav otok. Toga se vremena može sjećati starija generacija — kada se svugdje na otoku za Stari Grad govorilo Pajiz (i još se danas kaže), dakle paese, mjesto (zapravo jedini centar, trgovište u ravnici). Ovo nam dopušta da zamislimo daleko veću živost na starogradskim ulicama negoli u drugim mjestima.

Međutim, vraćajući se na arhitekturu, u Starom Gradu upada u oči pojava malih arhaičnih kuća romaničkih i ranogotičkih oblika i skromnosti (gdje su proporcije važnije negoli ornament) koje kao da se interpoliraju tu i tamo među relativno recentnije gradsko tkivo. Takva jedna kuća je danas restaurirana peć u Ulici predaka, pa kuća Zuviteo, nekoliko tipičnih do kuće Ružević između istočnog Škora i glavne ulice u Siberiji. Imajući pred očima tadašnji razvoj, mislimo na mogućnost da su tu, u davnini postojala spremišta stanovnika susjednih sela, kako ih još danas imaju ljudi u morskim uvalama, iako u njima ne stanuju — ne samo onih mjesta koja još danas gravitiraju Starom Gradu nego i svih ostalih sela, iz vremena kada nije postojala ni luka Jelse ni ona Vrboske, dakle XV, XIV stoljeća i prije. Jer kako su, težeći za morem, naši ljudi kasnije stvorili Jelsu pa Vrbosku, tako su prije toga bili upućeni na Stari Grad kao jedinu postojeću luku i glavno mjesto, iako im je bila udaljenija negoli njihovi današnji prilazi moru. Ove kuće nisu bile jedna do druge, nisu uvijek tvorile ulice, nego su stajale slobodno u prostoru, kao što i danas često stoje u našim uvalama, pa su i dale veliki raster nekim dijelovima mjesta, kao Otočcu o kojem govorimo, što je omogućilo kasniji smještaj povećanog pučanstva bez urbanističkih proširenja koja su na taj način mogla dugo ostati omeđena prastarim razvojnim radijusom²⁶⁾.

Interesantno je usporediti demografsko povećanje Starog Grada. Kada Valerius 1579. govori o zapuštenosti, bilježi u gradu oko

²⁶⁾ Naravno, sve ove konstatacije su relativne, jer je točno i to da su ljudi bili skromni pa su se stoljećima stiskali u malim stanovima. Najbolje se to vidi danas kad nas je blagostanje zadnjeg decenija dovelo do velikog proširenja stambenog prostora domorodaca, ne računajući vikendice.

400 stanovnika, godine 1673. ima ih 775, godine 1813. — u doba Francuza — nešto ispod 2000, što već pokazuje izrazitu trgovačko-obrtničku i pomorsku fizionomiju i prosperitet. S obzirom na to da za francuske vladavine pomorstvo nije moglo cvjetati, jer Francuzi nisu bili gospodari Jadrana, volumen stanovnika Starog Grada zasnivao se više na funkciji otočnog privrednog i obrtničkog centra. Prostor na koji je stajao grad također se nije mijenjao, jer je u početku bio široko zahvaćen. Ali 1854, kada je pomorski promet bio u cvatu a starigradska tonaža podijeljena na veliki broj malih jedinica, što je bio znak pozitivne pomorsko-privredne dekoncentracije, pučanstvo se popelo na 3120 jedinica, pa se 1869. ta vrijednost održala (3210), a 1880. porasla na 3700. Pred konac vijeka pomorstvo propada, što nije specifična starigradska pojava nego zahvaća čitavu Dalmaciju. O razlozima nećemo ovdje raspravljati. Reći ćemo samo da se Stari Grad i dalje dobro održao kao privredno-obrtnički centar pa 1900. imao još oko 4000 stanovnika, iako brodarstvo već uvelike slabi. Ali prednost je u tome što je većina brodova ove luke male tonaže, koja je dulje prosperirala negoli velika i što je grad kroz brodarstvo stvorio obrte i financijska sredstva.

Sve ovo dokazuje da je Stari Grad, bez privilegiranog službenog položaja, pa ni pomorskog, znao stvoriti jaku ekonomsku bazu kojoj je izvor bila tradicija, radišnost i umješnost kao rezultat tradicije. To neprestano bujanje od druge polovice XVII do u osvit XX st. stvorilo je arhitekturu pa su nakon skromne romanike (bez izrazitih karakteristika), gotike i brojne renesanse, ali uvijek skromnih oblika, nastale također skromne barokne kuće u koje valja ubrojiti i one iz XVIII st. Na te se kasnije nadovezuju jednostavne ali daleko veće kuće prošlog stoljeća, koje dobivaju i monumentalne dimenzije, kao što je npr. kuća Biankini. Mnoge od ovih su žbukane, pa je žbuka u XIX st. i kasnije tipična za naša mjesta, a možda je tipična za kuće pomoraca.

Ove kuće daju našim miestima moderniji izgled, čemu pridonoši žbuka sa svojim živim bojama, čime ne mislimo kazati da je ovo elemenat ljepote.

Treba još napomenuti da su se u XVIII/XIX st. gradile vidilice u obliku kule radi dočekivanja vlastitih brodova kojima se u kanalu, osobito za bonace, išlo u susret²⁷⁾. Interesantna je u tom smislu visoka trokatnica u Srednjoj ulici ili kula Ilijića na širini Zadarske ulice prema rivi.

Uz grad već u XVI st. na sjeveru Vrbe stoji naselje izvornog poljoprivrednog karaktera — Malo Selo. Genezu tog naselja ne možemo analizirati, ali bi njegov postanak mogao biti u vezi s

²⁷⁾ Na vrhovima su se gradile kule, kao što je bila kula u šumi Duboković Nadalini u Jelsi, na najsjevernijem uglu kompleksa, koja je dominirala dobrim dijelom kanala.

lukom i morem i močvarom, kao i zauzetosti prostora na Otočcu i Ploči. Ovo naselje ima karakter ruralnog adneksa pomorsko-zanatskom centru.

U toku druge polovice XIX st. Stari Grad je dobio svoj današnji gabarit i novi, moderni izgled luke, koja se tada jako povećala prateći čitavu južnu obalu velikih kuća. Na prijelazu iz XIX u XX st. nastale su monumentalne zgrade Općine i Čitaonice i druge privatne zgrade, kao kuća Biankini na Tvrđalju s krasnim parkom Jurjevцем, a malo kasnije naselje Njiva. Najveća promjena bilo je presušenje velikog prostora zvanog Ploča ispred zapadnog Škora, koji zato nije više na moru (osim za ščige), i ispred istočnog Škora koji je zakrit zgradama iz XIX st. Time su izbrisani tragovi stare luke. Same dimenzije Ploča²⁸⁾ ukazuju na presušenje, jer tako veliki »brisani« prostor ne nastaje urbanističkim razvitkom u relativno malom otočnom mjestu.

Gradske luke svugdje u Dalmaciji nastaju u drugoj polovini prošlog stoljeća²⁹⁾, kada se lice naših mjesta potpuno izmijenilo, ekstravertiralo, okrenulo moru. Inicijativa za gradnju starogradske luke potječe iz 1856. g. Tada se grade široke, luminozne, prostrane ulice uz more (fondamenta rive). Tako su se izmijenila i težišta kretanja. Glavna poslovna ulica Staroga Grada odvajkada je bila Srednja ulica i neki njeni adneksi. Nakon 1860—1880. trgovine, dućani i kavane počele su prelaziti na obalu, dok su stari dijelovi grada ostali nastavani ali nisu više bili pozornica gradskog zbivanja. Ovaj proces nije moguće invertirati, ali je moguće (ono za što se decenijama kao konzervatori uzalud zalažemo) urediti po koji fragment starih ulica na stariji način, osobito sada nakon što je započeo (i na mnogo mjesta ostvaren) proces odgovarajućeg osvjetljavanja naselja³⁰⁾.

Izvan grada, s južne i sjeverne strane, ima odvojenih objekata iz raznih razdoblja koji nisu vezani gradskim tkivom ali jesu konfiguracijom uvale. Npr. crkva Sv. Nikole, koju opisuje vizitator Valerius, jednako kao i ona Sv. Lucije (ranije Sv. Vičenca), a sa sjeverne strane kompleks eremitaža Sv. Jerolima, nekadašnji

²⁸⁾ Kao što je i današnja hvarska pjaca, površine 4500 m², prevelika da bude genetički pjaca, kao što je Jelsa dobila veliki park zahvaljujući presušanju močvare Solina (inače zanimljivom originalnom metodom).

²⁹⁾ Osim obale Fabrika u Hvaru (XVI st.) nešto Korčula i po koji manji grad, jer Dubrovnik, koji ima obale već u XV st., nije povijesno pripadao Dalmaciji. Povijest izgradnje obala nije istražena. Pisali smo o razvoju jelšanske luke i djelomice o hvarskoj.

Vidi Niko Duboković Nadalini, Razvoj jelšanske luke, Zapisi o zavičaju br. II, 1970; isti, O obali zvanog Fabrika u Hvaru, Bilten Historijskog arhiva, br. 2/1960, p. 29. Koncem kolovoza 1974. potražili smo u Državnom arhivu u Trstu podatke o gradnji luke i utvrdili da do 1861. nije bilo ni gradnih obala ni lučkih uređaja.

³⁰⁾ Hvar i Jelsa — djelomično po koncepciji Centra za zaštitu kulturne baštine i uz model fenjera iz 1834 — ostvario dipl. ing. Joško Ušaj na savršen način.

glagoljaški hospic iz XV st. s tri zgrade, od kojih je jedna današnji (od naše službe uređeni) restoran »Eremitaž«.

Treba još nadodati da osim nestanka škverova (brodogradilišta) izazvanog urbanističkim promjenama nakon 1861. g., danas još uvijek stoji uvalica do koje se dolazi hodajući od škole prema zapadu i da je upisana u katastar kao škver Franetovića. Njen i danas neizgrađeni oblik ostao je netaknut.

A malo podalje, gdje je podignut spomenik borcu, gradio je izvršni brodograditelj Babare i njegovi nasljednici (od oko 1870. do 1938.). Stare kuće na početku uvalice postoje, dok je ogradni zid srušen oko 1945. g. I danas se na tom mjestu izvlače brodovi.

Ovo bi bio veoma kratak prikaz razvoja urbanog tkiva Starog Grada s osvrtom na povijest radi nadopune arhitektonske analize. Individualni spomenici su zapisani (Popis spomenika otoka Hvara, izd. Hist. arhiva Hvar, sv. 7, 1958. i dr.), pa ih ovdje ne treba posebno nabrajati, ali valja reći da čitav ambijent Starog Grada zaslužuje kao pažnju, da sklopovi, makar skromni, ne dopuštaju različit tretman već treba gledati cjelinu i štiti i njen najmanji dio. U dalmatinskoj arhitekturi, pa tako i u starigradskoj koja je u suštini skladna ali veoma skromna, nije moguće izdvajati spomenike kao oline, jer takvo izdvajanje, makar minimalno, predstavlja insult (injuria oculi ac cordis) spomeniku, ukusu, znači osiromašenje kulturne baštine, uvredu budućim svjesnijim generacijama i krivično djelo po Zakonu o zaštiti spomenika SRH.

S obzirom na to da je urbanistički plan, kojem ova bilješka ima biti sastavni dio, ozbiljan posao³¹⁾, trebalo bi ga primjenjivati dosljedno i stalno. Trebalo bi da on bude podstrek traženju sustavnog rješenja, ključa, načina rada, da zaštita spomenika — u širem smislu, kako smo izložili — bude efikasna i bez neprestanih propusta i koncesija sporosti i nikakve evidencije, kako se danas događa. Ako društveni faktori Starog Grada žele da plan bude djelotvoran, ne smiju čekati druge nego sami poraditi da građevinska služba Općine, njena inspekcijaska služba i služba zaštite budu mobilne, praktične, realne i efikasne. Trebalo bi da naše iskustvo, dosad loše korišteno i shvaćeno, krene jednim obrnutim, pozitivnim pravcem. Stari Grad ima mnogo arhitektonskih ljepota. One će, međutim, biti potpuno uništene ako se ne poduzme ništa ozbiljnijega da se to spriječi.

Među mnogim stvarima poduzetim od našeg Centra za zaštitu kulturne baštine predložen je Općini (koja ga je i usvojila) veoma skroman Pravilnik o tipologiji izgradnje kao minimum uvjeta za izgradnju. Bojimo se da taj dokumenat, iako obavezan, uopće

³¹⁾ Ovaj naš rad nastao je u okviru izrade urbanističkog plana Staroga Grada a na poziv dipl. ing. Borisa Krstulovića, direktora građevno-projektnog zavoda »Projektant« u Splitu i dipl. ing. Tonka Mladine, koji je zadužen za izradu starigradskog plana.

ne biva konzultiran a kamoli proširen i pretvoren u priručnik kako je bilo dogovoreno.

Spomenut ćemo iz čitavog kompleksa tipologije samo elemenat željezne ornametike zgrada, balustrade, giterre, itd. Ono što se danas, posebno u Starom Gradu, primjenjuje kao »model« očajno je. Molimo projektante urbanističkog plana da zajedno s nama, ili sami, propišu nekoliko klasičnih formi koje bi bile adekvatne i sigurno jeftinije.

Potpisani posebno upozoravaju na nužnost:

1. da se u projektiranju ili bilo kojim radovima izbjegnu otičanja vode u dno luke, jer jaki pritisak mora za vrijeme plime ili šćige, radi opasnosti poplave, ne smije nailaziti na otpor;

2. da se onemogući bilo kakva izgradnja na području starog Pharosa i sredovječnog grada;

3. da se čim prije oslobodi ambijent oko Sv. Ivana u smislu gore iznesenog i projektira uređenje (s arheologom Centra u Hvaru);

4. da se osnaži ideja Projekta južnog Jadrana da se grad ne širi prema polju kako bi se sačuvala ljepota dodira s prirodom;

5. da se riješi pitanje autobusnog kolodvora negdje na čvorištu između Vrbe, Vinarije i starog bunara; novo trajektno pristanište za dulji period je zadovoljavajuće;

6. da se organizira gradska (mjesna zajednica) građevinska inspekcija, da urbanistički plan ne ostane teoretski dokumenat bez praktične koristi (primjer neprestane štete građana uništavanjem svojih objekta). Socijalističko društvo je dužno pred pojedincem isticati interese zajednice, pa kad se to može na drugim poljima, može se i na građevinskom. Ova služba bi, uz pomoć Centra za zaštitu kulturne baštine, mogla korisno djelovati time što bi angažirala jednog inspektora, dok bi se sve ostalo rješavalo kolegijalno, u forumu sličnom Općinskoj komisiji osnovanoj od Skupštine na sjednici od 19. XI 1973. godine;

7. da se upotpuni Pravilnik o tipologiji općine (donesen od Skupštine 15. II 1971), adaptirajući ga Starome Gradu, da bi služio za primjenu, za građevinske propise i uz Zakon o zaštiti spomenika SRH;

8. da se zajedno s predstavnicima Centra popišu oštećenja i programira restitucija. Primjer: željezne ograde na širini Zadar-ske ulice, kuće oblijepljene pločama, što predstavlja najneukusniji falsifikat (umjesto čega je daleko bolje upotrijebiti žbuku), nemogući giteri i željezne ograde, posebno u Vagnju, na Trgu sv. Stjepana i drugdje;

9. da se poštuju sva tri objekta u kompleksu Sv. Jerolima, jer ima neukusnika koji su potencijalni rušioći treće najskromnije zgrade; paziti da se »Eremitaž« ne pretvori u kič;

10. da se strogo zaštititi zeleni obalni pojas, jer se grad razvija prema sjevernoj strani uvale, od škole u pravcu zapada;

11. da se park Jurjevac dovede u prijašnje stanje, jer je njegova današnja namjena ponižavajuća, a uništavanje kultiviranih zelenih površina neshvatljiva aberacija pored tolikog pogodnog prostora za smještaj kampova i sl.;

12. potrebno je animirati upravu grada da rimski ager, koji počinje od Vrbe ali se svojim dekumanima proteže prema Kablu, obilježi odgovarajućim natpisima koji bi ga približili gradu a istodobno stvorili još jednu nesvakidašnju turističku atrakciju. Naša služba je opisala ager u literaturi i u vodičima i spremna je dati indikacije za izradu tabli (natpisa);

13. da se uz to obnovi produženje glavne osi agera zapad-istok (decumanus maximus), čijim dijelom ide put iza škole u pravcu hotelskog naselja. Time bi se donekle gradu vratio pečat klasičnosti, što kao jedan od historijski prvih gradova Evrope i zaslužuje. Ne shvaćamo kako se može govoriti o proslavama drevnosti, kako je bio slučaj, a ne uraditi ništa da se tu drevnost istakne (sve što praktično imamo je Dominikanska zbirka i zid u kući Tadić, a to je više negoli siromašno);

14. da se pomogne Centru za zaštitu kulturne baštine i Sekciji Staroga Grada da što prije uredi postojeće lijepe muzejske zbirke u Tvrđalju i u kući Biankini, jer je i to kulturni zadatak jednako koliko i urbanistički plan i turistički. Tu će se moći smjestiti sve izložbe, biblioteka i naučna čitaonica. Nakon toga bivšoj Čitaonici treba dati odgovarajuću namjenu. Najjednostavnije je da postane dvorana za svečane priredbe, sastanke i sl. Treba vlasniku Tvrđalja pomoći u svakom uljepšavanju ove drevne palače. U svemu ovome ne treba pretjeranosti niti velikih programa nego ono što je i logično i što odgovara našoj moći;

15. održavanje Mauzoleja Š. Ljubića bez očekivanja vanjskih intervencija.

Résumé

LE DEVELOPPEMENT URBAIN ET ARCHITECTONIQUE DE LA VILLE DE STARI GRAD DANS LE PASSE

Les auteurs nous narrent le développement urbain de Stari Grad sur Hvar, la formation de l'agglomération ainsi que les phases de ce processus. Ils exposent le problème à partir de la fondation de la colonie grecque de Pharos en 385 a.n.E.